

УДК 911. 2: 373. 21

КУЙБІДА-ТАРАНОВА Н.

ТОПОНІМІЧНІ ФОРМАНТИ ГОЛОГОРО-КРЕМЕНЕЦЬКОЇ ГРЯДИ ТА МАЛОГО ПОЛІССЯ

Формантний метод топонімічного аналізу дозволяє досліднику виявити в топонімах кількісно-повторювальні елементи. Якщо уважно подивитися на географічну карту будь-якої країни, ми бачимо велику різноманітність топонімів, серед яких можна помітити спільні основи назв, які час від часу повторюються. Наприклад, -горськ, -град (Росія), -гард, -бжег (Польща); -фурт, -бург, -ау (Німеччина) тощо.

Кожна територія має свої, історично складені, форманти, виникнення яких зумовлювалося, перш за все традиціями конкретних історичних епох та методами господарювання у різні часи. В силу цього формантний (в основному суфіксальний) аналіз назв дозволяє зробити ряд лінгво- та етноісторичних висновків [5,с.24], виявити найдавнішу субстратну топонімію, встановити вік населених пунктів та ін.

Найповніше можливості формантного методу розкрито у працях українських топонімістів О.А.Купчинського [5], М.Л.Худаша [12], Д.Г.Бучка [1] та ін.

Цим методом скористалися і ми для вивчення топонімів Гологоро-Кременецької гряди та Мале Полісся. Головні форманти, і частота їх поширення на цій території наведені у таблиці 1.

Таблиця 1.

Топонімічні форманти Гологоро-Кременецької гряди і Мале Полісся

Топонімічні форманти (суфікси)	Назви населених пунктів		Гологоро-Кременецька гряда		Мале Полісся	
	НП	%	НП	%	НП	%
-ів/-їв	158	14,3	24	2,1	134	12,1
-івка/-ївка	85	7,7	20	1,8	65	5,9
-ичі/-овичі	40	3,6	28	2,5	12	1,1
-івці	39	3,5	26	2,3	13	1,1
-ин/-ін	47	4,2	3	0,2	44	4,0
-ке/-ки	77	7,0	12	1,1	65	5,9
-не/-но	36	3,2	8	0,7	28	2,5
-на/-ни	59	5,3	6	0,5	53	4,8
-ка	55	5,0	12	1,1	43	3,9
-ище	13	1,2	4	0,3	9	0,8
-иця	22	2,0	5	0,4	17	1,5
-ани/-яни	24	2,2	5	0,4	19	1,7
-сько/-цько	6	0,5	-	-	6	0,5
-ець	15	1,3	5	0,4	10	0,9
-ці	30	2,7	9	0,8	21	1,9
-че	8	0,7	-	-	8	0,7
-ва	15	1,3	2	0,2	13	1,2
-ха/-хи	5	0,4	-	-	5	0,4
-ль/-ля(-ле)	9	0,8	2	0,2	7	0,6

-ця/-це	13	1,2	2	0,2	11	1,0
---------	----	-----	---	-----	----	-----

На підставі наведених даних таблиці можна виділити десять найпоширеніших формантів досліджуваної території :

-ів/-їв – 14,3%: Магерів, Бишків, Завадів, Ванів, Дунаїв, Духів, Почаїв, Лідихів, Женів;

-івка/-ївка – 7,7%: Воронівка, Стаївка, Корчівка, Данилівка, Золочівка, Лапайка, Тарасівка;

-ке/-ки – 7,0%: Журавники, Торки, Грушки, Підгірське, Будки, Плоске, Гологірки, Музики;

-на/-ни – 5,3%: Верени, Заглина, Березина, Бутини, Глиняни, Дубини, Радехівщина, Озерна;

-ка – 5,0 %: Комунарка, Кутянка, Рудка, Гоноратка, Заріка, Загатка, Будокам'янка;

-ин/ -ін – 4,2 %: Кушлин, Лосятин, Комарин, Перенятин, Хотин, Борятин, Добрячин;

-ичі / -овичі – 3,6%: Ярославичі, Дитиничі, Куровичі, Петричі, Настаничі, Бочничі, Ільковичі;

-івці – 3,5%: Батьківці, Дітківці, Лучківці, Федорівці, Нестерівці, Млинівці, Данилівці, Вовківці;

-не / -но – 3,2%: Красне, Очеретне, Полуничне, Зарічне, Мідне, Муроване, Колодно, Ямне, Піщане;

-ани/ -яни – 2,2%: Білани, Дубляни, Горяни, Вербляни, Горани, Побужани, Лопушани, Деревляни.

Як видно з наведених вище даних, у топонімії Гологоро-Кременецької гряди і Малого Полісся переважають присвійні суфікси –ів / -їв, а також типовий для слов'янських земель суфікс –івка/-ївка. Але розташування назв із цими формантами не є рівномірним для всієї досліджуваної території. Наприклад, у Гологоро-Кременецькій гряді назви з формантами –ів/-їв становлять 2,1 % місцевого топонімікону, в той час, як у Малому Поліссі таких назв значно більше і вони вже становлять 12,1% (див. табл. 1); назви з формантом –івка/-ївка складають відповідно 1,8 та 5,9 відсотки.

У топонімічній літературі утвердилася думка, що районами найдавнішого слов'янського заселення є ареали поширення патронімічних назв. Патронімами слід вважати такі назви населених пунктів, які утворені від імен їх власника, або людини в адміністративному управлінні якої була ця територія. Як зазначає В.Ташицький [16], ними можуть бути і назви “потомків”, або підданих людині ім'ям прізвищем чи назвою професії якої названа місцевість. Серед них переважають назви населених пунктів, яким притаманний є суфікс -ичі О.А.Купчинський [5], Д.Г.Бучко [1]. На думку цих дослідників, регіони, на яких відсутні назви на –ичі, є районами, де слов'яни з'явилися досить пізно. О.Купчинський [5] так висловлюється з цього приводу: “Території, на яких не збереглися назви на –ичі, є регіонами відносно пізнього слов'янського заселення (очевидно не раніше XIII-IX ст. до н.е.), тоді як землі, на яких ці назви утворюють більші скупчення чи певні групи, були заселені слов'янами раніше, або й від самого початку”.[5,с.141]

Однак незначна кількість назв із формантом -ичі на Малому Поліссі пов'язана зовсім з іншими причинами. Не підлягає сумніву давнє слов'янське заселення цієї території, оскільки вона входить до ареалу поширення найдавніших слов'янських племен.

Як вважає Купчинський [5], назви на –ичі притаманні не тільки районам давнього слов'янського заселення, а й районам суцільного землеробського освоєння території. Про це свідчить той факт, що в лісостепових районах досліджуваної території топоніми з формантом –ичі виникли і в пізніші часи – в XVI-XVIII ст. Вони утворені від назв світських та духовних станів, які були власниками певних земель: Черничі від “чернещина – монастирські помістя” [2, т.IV, с.45], Дідичі від “дідич – те саме, що поміщик, великий землевласник” [9, т.II, с.299], а також від прізвищ власників земель – Поповичі, Ярославичі, Петричі та ін. Назви на –ичі відсутні й на деяких інших теренах давнього слов'янського заселення, де в силу природних умов був неможливий розвиток землеробства (гірські райони Карпат, тощо).

У той же час Гологоро-Кременецька гряда, де зосереджено 60% назв із формантом –ичі, не можуть вважатися осередком найдавнішої слов'янської топонімії, тому що згідно археологічних досліджень перші поселення тут з'явилися лише в VI-VIII ст.н.е.

Серед топонімів із формантом –ичі (-овичі) можна виділити декілька груп:

1. Назви, в основі яких лежать дохристиянські особові імена. Наприклад: Нем'ятичі (рід, нащадки Нем'яти); Бояничі (від особової назви Бояна); Перемисловичі (назва від давньослов'янського імені Перемисл); Ільковичі (від імені Ілька); Войславичі (від імені князя Войслава); Осмисловичі від Осмол, Осмомисл [6, с.82].
2. Назви, які виникли у феодальну добу для найменування залежних від землевласників селян. Відомо, що Річ Посполита становила одну з опор поміщицько-кріпосницького ладу у Східній Європі. В роки визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. на Лівобережній Україні земельні відносини змінилися – земля перейшла у власність війська Запорізького. Тут було ліквідовано велике і середнє феодальне землеволодіння і панські землі передано селянам [10, с.52]. У назвах нових населених пунктів закріплювались імена поселенців, тобто формується відантропонімічна топонімія, у якій використовуються, в основному, форманти –івка, –івці, –инці. На Правобережжі монопольне право на землю і далі належало шляхті, магнатам, монастирям та вищому духовенству, у власності яких перебувало і закріпачене селянство, що відбилося і в топонімії: Мале Полісся – Поповичі, Перемисловичі, Черничі, Дідичі; Гологоро-Кременецька гряда – Старі і Нові Підцаревичі тощо. За спостереженнями В.Никонова [8], по зігнутій лінії Львів-Рівне-Житомир-Київ проходить чітка межа поширення топоформантів: північніше цієї лінії – суцільне поширення –ичі, південніше – суцільне поширення –инці, –івці.
3. Топоніми, які називають жителів за місцем їх попереднього проживання (відкатоїконімічні топоніми): Яструбичі – вихідці з хутора Яструбич (Мале Полісся); Синьковичі – вихідці з хутора Синькова (Гологоро-Кременецька гряда); Кривичі – виселенці з хутора Кривого (Мале Полісся) і т.д. Слід відзначити, що ця група топонімів на –ичі є наймолодшою.
4. Остання група – незначна кількість назв із формантом –ичі іменує людей за їхніми професійними нахилами: Грабовичі (Мале Полісся), Сокиричі, Хмільничі, Викоппичі (Гологоро-Кременецька гряда) тощо.

Семантично близьким до суфікса –ичі є суфікс –івці. Такий спосіб творення назв типовий для території Галицько-Волинського князівства XIV ст. А вже в XV ст. назви з таким суфіксом поширюються на Поділля і Волинь, особливо він характерний для топонімії Гологоро-Кременецької гряди, де представлений у назвах:

Башківці, Млинівці, Ярчівці, Вишнівці, Білківці, Данилівці. Ці назви в основному вказують на твірні основи, пов'язані з антропонімами різного походження: одні з них є особовими назвами прізвищового типу, інші – календарними іменами.

Ті назви, які утворені за допомогою суфікса –ці (їх 30), позначають зазвичай жителів за природними умовами: Заложці, Підберізці, Залісці, Підлісці (Гологоро-Кременецька гряда); Новоставці, Підбірці, Зарудці, Загірці, Забалотці (Мале Полісся) тощо. Такі топоніми більшою мірою утворені із застосуванням префіксів – на позначення місця.

Топоніми, пов'язані із професійними особливостями мешканців населеного пункту, нерідко містять формант –ники: Журавники, Пустельники, Липники, Оліярники, Ставники (Мале Полісся). На Гологоро-Кременецькій гряді трапляються такі поодинокі назви як Перепильники.

До найбільш архаїчних утворень в українській, як і в слов'янській ойконімії взагалі, належать назви поселень на –ани/ –яни. Своїм корінням такі утворення сягають ще праслов'янського періоду. У сучасній українській мові загальні назви на –ани/–яни функціонують передусім як назви народностей, жителів певних історико-етнографічних чи історико-географічних регіонів, а також як катойконіми: бужани, галичани, волиняни, покутяни, подоляни, львів'яни та ін.

Щодо словотвору топонімів на –ани/–яни, то ми дотримуємося думки більшості дослідників, які вважають, що в українській і в інших слов'янських мовах більшість ойконімів на –ани виникли внаслідок топонімізації множинних апелювативних назв на означення групи людей за різними їх характеристиками:

- 1) за характером місцевості, на якій вони оселилися або з якої вони прибули: Вікняни (давніше Окняни) вікно, вікнина “чисте місце на болоті, яке не заросло водоростями і не замерзає взимку” [2, т.1, с.237], Гіркани, Добровляни, Ставчани, Озеряни та інші.
- 2) за назвами населених пунктів, з яких вони переселилися: Побужани, Дубляни, Вербляни, Поляни, Вижняни, Розваряни і т.д.
- 3) за прикметниковими конструкціями – нагоряни, “жителі, що оселилися на горі, на горах”. Окремі топоніми на –ани могли бути утворені від патронімів, наприклад: село Остапчани “...гді былъ Остапко, ватаманъ отъ Туранъ” [14, с.179].

Отже, твірними основами на –ани виступають передусім локально-етнічні назви, які первісно означали лише людей, а з часом почали означати і людей і ті поселення, в яких вони жили.

Для топонімії Гологоро-Кременецької гряди і Малого Полісся характерні пізніші утворення із суфіксом –івка/–івка (всього 85 назв), які мають переважно відантропонімне походження: Мирнівка, Адамівка, Тарасівка, Гамаліївка, Йосипівка, Михайлівка, Панасівка, Богданівка, найбільше цих назв спостерігається на Малому Поліссі, а значно менше на Гологоро-Кременецькій гряді. Для цієї ж території типові і присвійні топонімічні форманти: –ів/ів (158 назв) та –ин/–ін (47 назв). На Гологоро-Кременецькій гряді вони майже не зустрічаються (Табл.1). Апелювативна топонімія Гологоро-Кременецької гряди та Малого Полісся часто містить суфікси: –не/–но: Красне, Радужне, Ступне, Колодно, Мідне; –сько/–цько: Зайчисько, Пліснесько, Олесько, Погарисько; –ець: Серетєць, Кременець, Двірець, Боянець, Желдець, Тростянець, Стовпець; –че: Підзамче, Гнильче, Купче, Завидче, Стремільче; –ка: Комунарка, Кутянка, Слобідка, Заріка, Рудка, Козулька, Туринка, Збиранка та ін.

Ще більше назв Гологоро-Кременецької гряди і Малого Полісся взагалі не

мають формантів, бо з точки зору походження належать до топографічних назв: Боброїди, Бучми, Купичволя, Підріка, Гряда та ін. Відомо, що першими топонімами були слова-апелятиви, які мали значення: ріка, ліс, гора тощо. Там, де природні особливості місцевості мали виняткове значення для господарювання (мисливства, збиральництва, скотарства) формувалася відапелятивна топонімія. Цим пояснюється тісний зв'язок топонімії Гологоро-Кременецької гряди і Малого Полісся з тією частиною лексики, яку ми іменуємо народною географічною термінологією або номенами народної географії:

- ліс (гай, діброва, дубина, бір, глуша);
- болото (мох, плесо, вікно);
- острів (грива, верх, груд, веретня) та інші.

Сьогодні безафіксні назви складають 10% топонімії Гологоро-Кременецької гряди і 22% Малого Полісся. За матеріалами актових книг у XVI-XVII ст. на Поліссі було 35% таких назв. Подібне явище відмічає і В.Жучкевич для території Беларусі [3,с.12].

Топонімія досліджуваної території багата і на “назви-орієнтири”, утворені префіксальним або префіксально-суфіксальним способом: Піддерев'янка, Забір'я, Заглина, Підкамінна гора, Забрід, Залози тощо. Особливо багато топонімів цієї групи серед назв колишніх хуторів Гологоро-Кременецької гряди і Малого Полісся, які нерідко зберігають забуті праслов'янські корені: Мачули, Залібське, Шкіраї, Гадзьоми, Погань, Залужжя, Підмучківцями, Застав'я, Заклюштір, Зімбри, Парцеляція, Вефлеєм, Завалля, Заоса (псл.*osa) [13,с.195]; Замутвиця (псл.*motъvica)[13,с.173]; Заболона (псл.*bolъnъ)[13,с.46]; Підлуби (псл.*lubъ) [13,с.158] тощо. Це дуже давні назви, які виникали в процесі тривалого заселення Гологоро-Кременецької гряди та Малого Полісся.

До найдавніших топонімів Малого Полісся належать назви з формантами – ха/-хи; слід відмітити, що вони зовсім відсутні на території Гологоро-Кременецької гряди. Такі форманти, як: -ль,ля(-ле);-ва; -ча та ін. Більшість таких назв нині збереглися лише в писемних пам'ятках. Форманти –сько/-цько; -ове; -ани/-яни та деякі інші не обмежені конкретними хронологічними рамками і виникали в усі часи для позначення приуроченості до місця або найменування людей від місцевості

Аналіз динаміки кількості певних формантів протягом XIV –XX століть (табл.2) показує, що кількість першофіксацій топонімів майже з усіма суфіксами зменшуються з XIV по XX ст.

Таблиця 2
Топонімічні форманти та динаміка їх зміни у часі (%).

Суфікси	XIV ст.	XV ст.	XVI ст.	XVII ст.	XVIII ст.	XIX ст.	XX ст.
-ів/-їв	23	21,1	17,3	11	12,5	2	3,5
-івка/-ївка	-	1,5	7	13	17,5	15	10
-ичі/-овичі	5,5	2,5	-	-	-	-	1
-івці	12	14	16	2	1,5	1	1
-ин/-ін	7	4,5	1	4	1	3	2
-иця	3	4	2,5	-	-	2	1
-ець	8	3,5	3,5	3	2,5	-	-

Протягом усіх століть найбільш поширені топоніми з суфіксами –ів/- їв, але кількість їх зменшується від 23% у XIVст. До 2% у XIX ст. А в XX ст. вона зросла до 3,5 %. Друге місце займають топоніми із суфіксом –івці, їх кількість у XIV ст.. – 12%, пізніше збільшилося до 16% у XVI ст., і починаючи з XVII ст. різко зменшилися до 2

- 1%. Дуже коливається кількість топонімів з суфіксом –івка/-ївка, їх майже не було у XIV-XV ст. у всіх наступних століттях їх збільшується до 17,5 % - у XVIII ст. і пізніше знову зменшується до 10% у XX ст. Кількість топонімів на –ичі/-овичі була незначною у XIV-XV ст., а починаючи з XVI ст. вони майже повністю зникли. Аналогічна картина спостерігається з формантом –иця/-ець процент яких не високий у ранніх століттях і майже зникають у пізніх. На основі поетапного хронологічного вивчення топонімії можна зробити такі висновки:

- на досліджуваній території спостерігається повна відсутність нових топонімів з формантами на –ичі/-ець; чітко простежується тенденція до зменшення кількості топонімів з формантами на –ів/-їв; -івці; -ин/-ін; стрімке зростання кількості топонімів на –івка.
- Діахронологічне вивчення топонімії Гологоро-Кременецької гряди та Малого Полісся дало змогу виявити певні закономірності розвитку топонімічної мікросистеми регіону. За період обстеження найбільш схильними до занепаду виявилися ті топонімічні форманти, які утворювалися від антропонімів, тобто ойконімів з патронімічним значенням.
- Різна насиченість досліджуваної території окремими топонімічними типами свідчить про неоднорідність та неодночасність заселення території Гологоро-Кременецької гряди та Малого Полісся.

1. Бучко Д.Г. Походження назв населених пунктів Покуття. – Львів: Світ, 1990. – 144с. 2. Грінченко Б. Словарь української мови. К., 1907-1909. Т. 1-4. 3. Жучкевич В.А. Общие и региональные географические закономерности топонимики: Автореф. дис. ... д-ра геогр. наук. – Минск, 1970. – 34 с. 4. Кочубинський А.А. Територія доісторическої Литви. // Журн. Міністерства Народного просвещення. 1987. №1. – С.60-94. 5. Купчинський О.А. Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень: Географічні назви на –ичі. К.: Наук. думка, 1981.-250 с. 6. Лозко Г.С. Іменослов: імена слов'янські, історичні та міфологічні. –К.: Сварог, 1998.-176 с. 7. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. – М.: Мысль, 1984. – 653 с. 8. Никонов В.А. Две волны в топонимии Полесья // Полесье: Лингвистика. Археология. Топонимика. – М.: Наука, 1968. – С.193-205. 9. Словник української мови: В 11 т.-К.: Наукова думка, 1970 – 1980. 10. Степанков В.С. Аграрна політика Богдана Хмельницького 1648-1657 // Феодалізм на Україні: Зб. наук. праць // АН УРСР, Інститут історії. Ред. кол. В.А.Смолій (відп.ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1990. – С.52-65. 11. Трубащев О.М. Название рек Правобережной Украины. – М., 1968. 12. Худаш М.Л. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів. – К.: Наукова думка, 1995. – 462 с. 13. Шульгач .П. Праслав'янський гідронімний фонд (фрагмент реконструкції). – К., 1998. – 368 с. 14. Documentele lui Stefan cel Mare, publicate de Ioan Bogdan. – Bucuresti. – vol. 1-11, 1913. 15. Jirecek H. Slovonske pravo v Cechach a na Morave; Doba nejstarsi: od prvnich zprav do Lonca X stoleti. – Praha, 1963. 16. W. Taszycki. Słowiańskie nazwy miejscowe. //“Prace komisji językowej PAU”, №29. -Krakow, 1946, S. 48.

The article deals with the widely distributed suffixes, which are typical for this territory. Saturation of this territory with special toponymic types testifies that the settling, of the territory we've investigated is not homogeneous.